

שחרור עבדים 'ממלוכים' בירושלים העות'מאנית

עובדיה סלמה

פתח דבר

תופעת העבדות באיסלאם היא עתיקת יומין ומהווה המשך של העבדות בערב הקדם-איסלאמית ובמזרח הקדום כולו. לשיא פריחתה הגיעה העבדות במדינה הממלוכית, כאשר צבא העבדים שלה עמד בפני צבאות המונגולים והצלבנים ויכול להם. במדינה העות'מאנית הובילו את האיסלאם מחיל אל חיל, באסיה ובאירופה גם יחד, חילות היניצ'רים והסיפאחים (הרגלים והפרשים), שבשיאם שירתו בהם עבדים בלבד.

כיבוש ארץ-ישראל ומצרים על-ידי העות'מאנים בראשית המאה הט"ז לא הביא לחיסולם המוחלט של הממלוכים. ההיסטוריון המצרי אבן איאס, המקונן מרות על מפלתם, מספר כי הסולטאן העות'מאני עמד במהרה על הטעות החמורה שבמעשה הריגת הממלוכים ונזעק להפסיקו! רק כשלוש מאות שנה לאחר מכן הוכרו הממלוכים סופית על-ידי מוחמד עלי, במלכודת מוות מתוכננת היטב שטמן להם במצודת קהיר.²

צבא העבדים נהנה מיוקרה ומהערכה רבה, ואנשיו נמנו עם העילית הפוליטית-הצבאית במדינה המוסלמית באשר היא. בהקשר זה יש להדגיש כי מושג העבדות ומוסד העבדות באימפריה העות'מאנית, ובעולם המוסלמי בכלל, לא ביטאו מצב של נחיתות ועליבות. נהפוך הוא, לעתים הדרך המהירה ביותר להגיע לראש הסולם החברתי היתה דרך העבדות דווקא. יצוין כי ההלכה המוסלמית (ה'שריעה') לא הבדילה בין העבדים לסוגיהם השונים, וכללה את כולם, 'מן הוויזיר הגדול עד אחרון שוליות המטבח, באותה קטגוריה משפטית'.³ בניגוד לתפיסה הרווחת בתודעת בני המערב, למונח 'עבד' לא נודעה בתודעה המוסלמית ובמציאות היום-יומית כל משמעות חברתית אלא משפטית בלבד. ונדגיש, המונח 'עבד' בא לציין רק את העובדה שאדם נולד כעבד או נרכש בכסף או נשבה בארצות שמחוץ לעולם המוסלמי ('דאר אל-חרב'). אשר על כן, בלא תארים נוספים למילה 'עבד', תארים שיש בהם להעמידנו על מעמדו החברתי של אותו 'עבד', לא ניתן למעשה לדעת אם מדובר בוויזיר בממשלה או באחרון הטבחים.⁴ כפי שיתברר מן הדוגמאות שנביא להלן, ה'ממלוכים' נשאו במשרות מגוונות ביחידתם, לאו דווקא נחותות. יתרה

* מאמר זה מבוסס על פרק מספר שאני שוקד על כתיבתו *Slaves and Slavery in Ottoman Jerusalem*. תודתי נתונה לד"ר דרור זאבי, מן האוניברסיטה העברית בירושלים, אשר קרא את כתבי-היד והעיר הערות חשובות ומועילות.

1 אבן איאס, בדאיע אזיזהיר פי וקאיע אר-דהור, ה, בולאק 1894.

2 ש' שמיר, תולדות הערבים במזרח התיכון בעת החדשה, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 40.

3 ד' זאבי, 'העבדות באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה: היבטים חברתיים ומשפטיים', עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה, עמ' 98.

4 שם, עמ' 108-96.

מכך, בהתחשב בעקרונותיה של שיטת הממשל שנהגה אז, יש אף להניח שאדונם של אותם 'ממלוכים' אחמד בכ היה בעצמו 'ממלוך' משוחרר שעלה בסולם הפיקוד, והפך לאחד מבעלי המשרות הבכירות במחוז ירושלים.

בירושלים העות'מאנית אנו פוגשים במאה ה־17 ולאחריה עבדים אנשי צבא המכונים 'ממלוכים'. למרות כינוים זה, לא היו ממשכי הישות הפוליטית הממלוכית שחרבה, אלא עבדים לוחמים שהיו בשירותם של אנשים פרטיים, ולדעתנו אין לזהותם עם השיטה הממלוכית הקלאסית, כפי שתוארה על־ידי פרופ' דוד איילון.⁵ לעומת זאת שרידי השלטון הממלוכי הקלאסי בארץ־ישראל כונו 'ג'נד' או 'ג'נד אל־חלקה', ולא נחשבו לעבדים.⁶

המקור החשוב ביותר לחקר העבדות בכלל וה'ממלוכים' בפרט בירושלים למן המאה ה־17 הוא ארכיון בית־הדין השרעי (סג'ל); על חשיבותו של הסג'ל כמקור היסטורי אין כיום צורך להכביר מילים. בטרם נפנה לגוף הנושא מן הראוי להעיר שתי הערות מתודולוגיות. האחת מתייחסת לאופיו של מקור זה, אשר מעצם מהותו כארכיון בית־דין, המידע המצוי בו משוקע בפסקי־דין, ואלה באו לעולם רק כאשר היה צורך להכריע בסכסוך בין יריבים. משמע, לרוב לא נמצא בו הד לאירועים שלא נדרשה בהם הכרעה בסכסוך. מאידך גיסא, היו מקרים לא מעטים שבהם חפצו הצדדים, שלא היו חלוקים כלל בדעתם, להשיג בטחון משפטי לפעולותיהם השונות, ואז טרחו להופיע בבית־הדין על מנת שהדברים יירשמו בפנקסיו. לפיכך בהיות ארכיון זה מעין לשכת רישום ציבורית־מנהלית, יש בו ללמדנו על אירועים שונים שאלמלא כן לא היו באים כלל לידיעתנו.

ההערה האחרת היא לשוניית במהותה, קשורה למונח 'ממלוך'. מונח זה היה בראשיתו שם תואר שפירושו 'קנוי', והוא נועד לתאר כל חפץ קנוי באשר הוא ומן הסתם גם עבד. ברבות השנים נשמטה המילה 'עבד' מן הציורף 'עבד קנוי', והתואר 'קנוי' הפך לשם עצם העומד בפני עצמו, במשמעות של 'עבד קנוי'. במאה השביעית לערך לספירת הנוצרים החל מונח זה להיות שם נרדף לעבד המשרת בצבאו של הסולטאן דווקא. ברם יש לזכור כי לא רק עבדי הסולטאן נקנו בכסף, גם עבדים אנשי צבא בשירותם של גורמים פרטיים נקנו בכסף, ואף הם נקראו 'ממלוכים'.⁷ המונח הנפוץ לציון עבד בית רגיל, שלא שימש בתפקיד צבאי, היה 'רקיק' או 'מרקוק', ואילו שפחה נקראה 'ג'אריה' ולעתים 'רקיקה' או 'מרקוקה', כלומר בצורת הנקבה של המילה 'עבד'. אולם לא אחת מצינו במקורות כי עבדי בית מובהקים ושפחות נקראו אף הם 'ממלוך' או 'ממלוכה', אף־על־פי שבאותם מקרים לא היה קיים כל ספק כי המדובר במי שאינם אנשי צבא.⁸ לפיכך כאשר אנו נתקלים במקורות כמונח 'ממלוך', בעינה עומדת השאלה אם אותו עבד הוא איש צבא או שמא עבד בית גרידא. בדרך כלל התשובה לשאלה זו עולה מפסקי־הדין עצמו, והמקרים הבלתי פתורים — ספורים. מסובכים יותר הם המקרים שבהם ניתן ללמוד מראיות נסיבתיות כי האדם שעליו נסב הדיון במקורות הוא עבד צבאי לכל דבר, אלא שהמילה 'ממלוך' ואף 'רקיק' או 'מרקוק' — דהיינו עבד — אינן נזכרות כלל.

5 ד' איילון, *D. Ayalon, Gunpowder & Firearms in the Mamluk Kingdom*, London 1956
 6 A. Cohen & B. Lewis, *Population & Revenue in the Towns of Palestine in the 16th century*, Princeton 1978, p. 18
 7 שמיר (לעיל, הערה 2), עמ' 11
 8 סג'ל, כרך 66, עמ' 111; שם, שם, עמ' 514 (תעודה 7); שם, כרך 59, עמ' 218 (תעודה 5).

שפחה חבשית במצרים
(ציורו של ו' גנץ)

בדיוננו להלן בחרנו לעסוק רק ב'ממלוכים' אשר נזכרו במקורות במפורש כאנשי צבא. מקומם הראוי של עבדי הבית הרגילים, היא כינויים אשר יהא, לא ייפקד מסקירה שתיוחד רק להם, שהרי הם מהווים לאמיתו של דבר את רוב רובם של העבדים שעליהם נותר תיעוד בכתובים.

ה'ממלוכים' של אחמד בכ, לבלר הפלך

במהלך השבוע הראשון של חודש יולי 1559 התייצבו בבית-הדין השרעי בירושלים חמישה-עשר 'ממלוכים' — אנשי צבא מובהקים — וביקשו מהקאדי המקומי לרשום ברשומות בית-הדין כי הם שוחררו מעבדות כדת וכדין. לצורך זה הם הגישו תביעות משפטיות מתאימות, ולאחר שטענותיהם הוכחו בבית-הדין, קיבלו פסק-דין הצהרתי המכריז עליהם כעל בני חורין. ה'ממלוכ' הראשון שהופיע בבית-הדין לצורך זה היה ברואנה בן עבדאללה. 'ממלוכ' זה, אשר מוצאו מאלבניה, תואר בפסק-הדין כ'מוסלמי, גבוה, בעל עור עדין וזקן דליל וכחול עיניים'. ה'ממלוכ' ברואנה שימש בתפקיד 'אמיר אח'ור', דהיינו הממונה על הסוסים והאורות — משרה בעלת חשיבות מרובה בצבא הפרשים דאז. הוא הודה במעמד בית-הדין כי היה עבדו הצרף ('ח'אלץ') של אדונו אחמד בכ המנוח, וכי אדונו זה הצהיר לפני מותו כי הוא משחררו מעבדות. במעמד השחרור האמור, טען ברואנה, הוסיף אדונו והצהיר כי לו עצמו אין כל חלק ונחלה בסוסים, בחרבות, במטבעות ובשאר החפצים שבהם החזיק עבדו.

אמיר 'ממלוכים'

הכרותו זו של ברואנה ניתנה בנוכחות יורשי אדונו, אשר נפטר מספר שבועות לפני כן. הם היו אמורים לחלק ביניהם את עזבונו, ועל כן היה על ברואנה להוכיח כי אדונו שחרר אותו מעבדות טרם פטירתו, ולפיכך אינו כלול בעזבונו. לאחר שהשופט בחן את מכלול הראיות שהציג ברואנה, קיבל את תביעתו, ופסק כי הוא חופשי כשאר בני החורין.

מן הכתובים עולה כי יורשיו של אחמד בכ, לבלר הפלך, היו אלמנתו, בנו ואמו. בבית-הדין ייצג הבן האמיר סעד בכ את עצמו וכן את סבתו, אם המשחרר, היא עאישה ח'אתון בת מחי אד-דין אפנדי. בייפוי הכוח שקיבל הבן מסבתו הוא הוסמך לתבוע את המגיע לה בעזבונו אביו המנוח, לדאוג לקיום צוואת האב, והחשוב לענייננו — להוציא לפועל את שחרור ה'ממלוכים' שלו.¹⁰

פרש 'ממלוכי'

אלמנת המשחרר סאכנה ח'אתון, שהיתה בתו של אמיר אל-אמרא עיסא פאשא, יוצגה על-ידי אחד מבעלי האחוזות הגדולות ('עאמת') מצטפא בכ בן צדקה, שהיה העוזר הראשי (ה'פֶתֶח'דא') של המנוח.¹¹ בייפוי כוח שקיבל מן האלמנה הוסמך אף הוא לנקוט כל פעולה שימצא לנכון על מנת להבטיח את קיום צוואת המנוח, לרבות שתרור ה'ממלוכים' שלו. מעניין לציין כי זהותה של אשת המנוח הוכחה במעמד מתן ייפוי הכוח, על-ידי ה'ממלוכי' המשוחרר שלה בלאל אע'יא הסנגלי ('תכרווי') וכן על-ידי ד'לפכאר בת עבדאללה ועאישה ח'אתון בת עבדאללה, שהיו ככל הנראה שפחותיה המשוחררות.¹²

52

12 שם, עמ' 397 וכן עמ' 399.

11 שם, עמ' 397.

'ממלוכ' אחר שהשתחרר באותה עת היה בריוז בן עבדאללה. 'ממלוכ' זה, הונגרי במוצאו, תואר במקורות כ'מוסלמי', לבן, בעל עור עדין ושיער וזקן אדמוניים, גבה קומה, כחול עיניים ובעל גבות כהות.¹³ פְּרִיז, שהיה אחד מחמישה 'ממלוכים' הונגרים ששחרר אחמד בכ לפני מותו, הציג בבית־הדין מסמך שחרור שקיבל מאדונו. במעמד בית־הדין הוא הצהיר כי היה עבדו הצרוף של אדונו עד אשר החליט זה לשחררו מעבדות לפני מותו, בהיותו צלול במחשבתו, בריא בגופו וכשיר מבחינה משפטית. לעובדה אחרונה זו היתה חשיבות מרובה, שכן מי שהיה פסול־דין היה חסר סמכות לבצע פעולות משפטיות כלשהן, לרבות שחרור עבדים.

במקרה אחר הופיע בבית־הדין ה'ממלוכ' עלי בן עבדאללה, הונגרי אף הוא, שתואר כך: 'מוסלמי, לבן, ממוצע קומה, בעל עור עדין ועיניים וגבות כהות ובעל זקן דליל'.¹⁴ 'ממלוכ' זה, אשר ככל הנראה היה בעל עמדה בכירה אצל אדונו, מסר כקודמיו עדות מפורטת על מהלך טקס השחרור אשר נערך לו. בעדותו ציין כי אדונו הצהיר לפני מותו כי הוא משחררו 'לשם שמים, על מנת לרצות את רבונו ולהינצל מעונשו הכואב בכוא יומו, ובהתאם למימתו של הנביא [חדית'] "מי שמשחרר את צוואר מאמינו [דהיינו עבדו], אלוהים משחרר כנגד כל אבר שלו [של העבד המאמין] אבר שלו [של האדון] מאש [הגיהנום] עד שירווח לו".¹⁵ בעקבות שחרור זה הפך ה'ממלוכ' הנזכר 'בן חורין כשאר בני החורין המוסלמים, עומדות לו אותן הזכויות כשלהם ואותן החובות, ואין הוא חייב בנאמנות [ולא] לאף אדם, למעט נטל הנאמנות החוקית הרובץ על העבדים המשוחררים לזכות האדונים — עד עולם'.¹⁶ עוד העיד עלי בן עבדאללה כי אדונו הצהיר במעמד השחרור כי אין לו כל חלק בחפצים שבהם החזיק, לרבות סוסים, חרבות, מטבעות וכלים אחרים.

במקרה זה כבקודמו הפנייה לבית־הדין באה ביוזמת ה'ממלוכ'. בהופיעו בפני בית־הדין כבר היה אמנם 'ממלוכ' זה משוחרר, שהרי אדונו שחררו מעבדות, ואולם להליך שנערך בבית־הדין נודעה חשיבות מרובה. יש לציין כי עריכת הליך השחרור במעמד זה לא היתה תנאי לתוקפו; גם הליך שחרור שנערך מחוץ לבית־הדין היה תקף באותה מידה. המשפט המוסלמי המהותי (המטריאלי) לא חייב עריכת הליך השחרור בפורום מסוים דווקא, ועל כן 'ממלוכ' זה וחבריו לא היו צריכים לכאורה לשירותיו של בית־הדין. זאת ועוד, 'ממלוכים' אלו אף היו מצוידים, שעה שהתייצבו בבית־הדין, במסמך המעיד על שחרורם. אולם מסמך זה לקה בשניים: ראשית, הוא נערך בין אדם לחברו, קרי בין האדון לעבדו, ולא יצא מאת גוף ממלכתי, ולפיכך ניתן היה לחלוק על תוקפו בעילות משפטיות שונות; שנית, העתק ממנו לא נרשם ב'לשכת הרישום המרכזית', קרי בבית־הדין השרעי, ואבדנו היה עלול להשמיט מידו של ה'ממלוכ' המשוחרר ראייה כבדת משקל להוכחת שחרורו. אשר על כן היה זקוק 'ממלוכ' זה לראייה טובה יותר להוכחת שחרורו. הראייה הטובה ביותר להוכחת שחרור מעבדות ניתנת היתה להשגה באמצעות רישום מתאים בפנקסי בית־

13 שם, עמ' 409.

14 שם, עמ' 398.

15 שם.

16 שם. במקום אחר הרחבנו את הדיבור על משמעותה של חובת הנאמנות של העבד לאדונו גם לאחר ששוחרר, והדגשנו שם כי על־פי חובה זו בין היתר זכאים האדון ויורשו לרשת את העבד המשוחרר. וראה: ע' סלמה, עבדים כבעלותם של יהודים ונוצרים בירושלים העות'מאנית', קתדרה, 49 (תשרי תשמ"ט), עמ' 62-75.

הדין. רישום כזה יכול היה לשמש תריס מגן מפני אנשי שררה שונים שעלולים היו לכפור בעובדת השחרור, מתוך שחמדו את העבד המשוחרר לעצמם.

מצויד במסמך כזה, אשר נודעה לו משמעות החלטית וכלל אימפריאלית, יכול היה ה'ממלוך' להיות סמוך ובטוח מפני נסיונות התנכלות מצד בעלי שררה. פסק-דין הצהרתי היה כאמור מגן הטוב ביותר של העבד המשוחרר, וכפי שהראינו במקום אחר הצדיק את עצמו לא אחת.¹⁷ ניתן לקבוע אפוא כי הצורך בהשגת בטחון משפטי מפני נסיונות התנכלות מצד גורמים שונים, הוא שעמד ביסוד פנייתם של ה'ממלוכים' לבית-הדין, אף כי בשעת הפנייה היו כבר עבדים משוחררים לכל דבר ועניין.

תביעת ה'ממלוכים' לפסק-דין הצהרתי הוגשה כאמור נגד היורשים, כיוון שהם אלה שהיו עלולים להיפגע מפסיקת בית-הדין, אם יקבע כי ה'ממלוכים' שוחררו כדין. עם זאת נדגיש כי לדעתנו ההליך המשפטי האמור נערך לצורך הפורמלי בלבד של השגת פסק-דין הצהרתי המוכיח את עובדת שחרורם של ה'ממלוכים', מבלי שלנתבעים, קרי היורשים, תהיה טענת בעלות אמיתית עליהם; היורשים הכירו לדעתנו בסטטוס המשפטי החדש של ה'ממלוכים' כעבדים משוחררים, ולא תבעו ולא התיימרו לתבוע בעלות עליהם. יוזכר לעניין זה כי היורשים מינו את באי כוחם בין היתר לשם קיום צוואת מורישים המנוח ולשם 'הוצאה לפועל של שחרור ה'ממלוכים' שלו' ('תנפיד' אעתאק ממאליכה).

ונעבור לדוגמאות נוספות. מקסוד בן עבדאללה, אף הוא 'ממלוך' הונגרי, שימש בתפקיד ספר ב'יחידתו'. הוא שוחרר מעבדות כקודמיו לאחר שזכה בתביעה שהגיש נגד יורשי אדונו.¹⁸ בפסק-הדין נכתב, כמו בכל המקרים, כי הליך השחרור שערך אדונו לפני מותו, מחוץ לכותלי בית-הדין, תקף ומחייב מבחינה משפטית.

ה'ממלוך' ההונגרי מראד בן עבדאללה שוחרר גם הוא על-ידי אחדד בכ. הוא תואר כ'אדם שלם, מוסלמי, ממוצע קומה, לבן, גבותיו פרודות, גבותיו ועיניו כהות'. הוא מילא את תפקיד ה'תזאנדאר ב'יחידה', דהיינו הממונה על ענייני אפסנאות וכספים. כשנערך הדיון בעניינו בבית-הדין הוא זוהה כעבדו של אחדד בכ המנוח על-ידי עדים מזהים — מצטפא צ'לבי בן מחמד אל-כאתב וסנאן ג'אויש בן עבדאללה — אשר הכירו אותו ואת אדונו אישית. בהעדר אמצעי זיהוי אחרים היתה זו שיטת הזיהוי המקובלת דאז, והעדים הנוכחים — אשר אושרו על-ידי בית-הדין כעדים מזהים, לאחר הליך משפטי ידוע שבו נבדקה מהימנותם (תזפיה) — זיהו את כל ה'ממלוכים' כאותם עבדים אשר שחרר אחדד בכ לפני מותו.

עדים אלו מסרו כי במעמד השחרור הביעו ה'ממלוכים' כולם, ומראד בכלל זה, את הסכמתם להשתחרר.¹⁹ הסכמה זו, החוזרת ונשנית בכל מסמכי השחרור ללא יוצא מן הכלל, היא רבת משמעות. אנו למדים ממנה כי אין המדובר באקט חד-צדדי מצד האדון אלא בצעד המותנה בהסכמתו המפורשת של המועמד לשחרור. עד כמה שעשוי אולי הדבר להפתיע, פעולת השחרור היתה מבחינה משפטית חוזה לכל דבר ועניין. שיטת השחרור החוזי, 'מכאתבה', ידועה ומוכרת לנו זה כבר. על-פי שיטה זו האדון כורת חוזה עם עבדו על תנאי שחרורו. אם העבד עומד בתנאי

17 ראה: הג'ל, 'שחרור שפחות בירושלים העות'מאנית', ד' זאבי (עורך), ספר אודות מעמד האישה בירושלים (שם מקורב, בהכנה לדפוס).

18 סג'ל, כרך 37, עמ' 403.

19 שם, עמ' 401.

החווה הוא יוצא לחפשי. בדרך כלל חייב החווה את העבד לשלם לאדונו סכום כסף ידוע, שעליו הסכימו השניים, או להעלות את תפוקתו היצרנית. מטבע הדברים שחרור בדרך זו לא היה מתבצע לאלתר, אלא היה מושהה עד לאחר קיום החיובים החוזיים שהעבד נטל על עצמו. במקרה דנן, לעומת זאת, מדובר היה בשחרור מידי ובלתי מותנה – העבד יצא לחפשי לאלתר, ולא הוטלו עליו חיובים כלשהם כתנאי לשחרורו. הדבר היחיד שנדרש ממנו היה להביע את הסכמתו לשחרור. ואולם בעצם הצורך בהסכמתו זו של העבד יש לראות את עיקר העיקרים, שכן היא שהולידה את החווה בין השניים. אף-על-פי שבמקרה האמור היה מדובר בשחרור מידי ולכאורה נטול תנאים, הרי מבחינה משפטית צרופה אין הבדל בינו לבין השחרור המותנה והמושהה, ובשני המקרים השחרור מושתת על חווה. נזכיר עם זאת כי הגם שלא נתקלנו כאף מקרה שבו סירב עבד להשתחרר מעבדות, אין בכך כדי לשלול אפשרות כזו, שהרי בבית-הדין הופיעו ממילא רק מי שטענו לחירותם.

במקרה אחר התייצב בבית-הדין ה'ממלוכ' ההונגרי ברואנה בן עבדאללה, והוא תואר כך: 'מוסלמי, לבן, גבה קומה, בעל זקן דליל, [צבע שערותיו] בלונדיני, גבותיו ועיניו כהות'.²⁰ 'ממלוכ' זה שימש בתפקיד וטרינר ('ביטאר') ב'יחידתו', ואף הוא כקודמיו קיבל במעמד השחרור את הסוס, המטבעות, החרבות ושאר החפצים שהחזיק בהם. נציין כי שחרורו של 'ממלוכ' זה, כמו של קודמיו, הוכח בבית-הדין בפני שופט צבאי, וזאת משום שהאדון וה'ממלוכים' שלו נמנו עם הסגל הצבאי. שופט זה, אשר נודע בתוארו המיוחד, 'קסאם עסקרי', היה ממונה על חלוקת עזבונותיהם של אנשי צבא שנפטרו ליורשיהם. בהכשירו עצמו לתפקידו כ'קסאם עסקרי' הוא רכש השכלה משפטית מוסלמית קלאסית והתמחה במיוחד בדיני הירושה השרעיים – נושא הידוע במורכבותו. במקרה דנן היה אמור אותו שופט צבאי, מולאנא ח'יר אד-דין, להכריע בסוגיה אם ה'ממלוכ' ברואנה כלול בעזבונו אדונו, ושייך לפיכך ליורשיו, או שמא הוא שוחרר מעבדות טרם פטירת אדונו והפך לבן חורין. במקרה זה כבקודמיו פסק בית-הדין כי הליך שחרורו של ה'ממלוכ' מחוץ לכותלי בית-הדין נערך כהלכה, וכי הוא שוחרר כדין.

'ממלוכ' אחר ששוחרר באותה עת היה יוסף בן עבדאללה, וטרינר אף הוא, גרמני במוצאו ('אלמאני אל-ג'נס').²¹ הוא תואר כך: 'אדם שלם, מוסלמי בדתו, ממוצע קומה, בעל עור עדין, צבעו בהיר [חנטי, כגון החיטה], זקנו לבנבן, עיניו וגבותיו שחורות'. אחמד בכ שחרר לפני מותו גם את ה'ממלוכ' יאקות בן עבדאללה, שתואר כך: 'אדם שלם, מוסלמי בדתו, גבה קומה, בעל עור עדין, אדמוני, בעל עיניים וגבות שחורות, ממוצא רוסי'.²² גם כאן צוינה העובדה כי הוא שוחרר לשם שמים, וכי אדונו העניק לו את הסוסים, החרבות, המטבעות ושאר החפצים בהם החזיק.

במקרה אחר הופיע בבית-הדין ה'ממלוכ' יוסף, ממוצא רוסי אף הוא, שתואר כך: 'מוסלמי, ממוצע קומה, צבע עורו כצבע החיטה, עיניו וגבותיו כהות, בלחיו וידו השמאלית סימני פציעה'. גם במקרה זה הוכיח ה'ממלוכ' כי שוחרר כדין, וזאת באמצעות עדים שהכירו אותו ואת אדונו ובאמצעות המסמך שהציג.²³

'ממלוכ' אחר ששוחרר, כנראה אף הוא רוסי, היה פ'ואן בן עבדאללה, אשר שימש כחייט

20 שם, עמ' 403.

21 שם, עמ' 400.

22 שם, עמ' 398.

23 שם, עמ' 400.

לוחם 'ממלוכי' חמוש

ביחידתו.²⁴ כמו לגבי קודמיו צוין גם כאן בפסק־הדין כי הוא הפך לבן חורין כשאר בני החורין המוסלמים וכי הוא נהנה מאותן זכויות וחב באותן חובות, אך נוספת עליהן חובתו בנאמנות עולם ('ולאא') לאדונו־משחררו.

'ממלוכי' אחר ששוחרר היה חסין בן עבדאללה, שתואר כך: 'מוסלמי, גבוה, לבן, בעל עור עדין, בעל זקן דליל, כחול עיניים, בעל גבות בהירות ממוצא סנגלי [? במקור — חרד'אדין].²⁵ אחמד בכ המנוח שחרר באותה עת 'ממלוכים' נוספים, ובהם: מבארכ בן עבדאללה, נובי במוצאו, אשר שימש כטבח של היחידה,²⁶ אברהים בן עבדאללה, אשר שימש בתפקיד 'מזאמר', דהיינו נגן חצוצרה בפמליה ההולכת לפני היחידה,²⁷ חסן, 'ממלוכי' לבן, בוסני במוצאו,²⁸ וכן את ח'סרו, ה'ממלוכי' הסנגלי השחום.²⁹ יש לציין כי שמות כל ה'ממלוכים' ששוחררו נסתיימו בתיבה 'בן עבדאללה'. זאת משום שעם ניתוקם מארצות מוצאם ומהמערכת השארית החברתית שלתוכה נולדו שוננו שמותיהם. שינוי השם נועד להיות אמצעי להטמעתם במערכת חברתית־פוליטית חדשה ולהפיכתם לאנשי צבא הנאמנים בלעדית לפטרונם. כיוון שכל בני האדם נחשבים עבדי האל, הפכה הסיימת 'בן עבדאללה' לסימן היכר מובהק של ה'ממלוכים' והעבדים בכלל. עם זאת במקרים לא מעטים שמרו ה'ממלוכים' על שמותיהם הפרטיים. אין בידינו הסבר לכך.

27 שם, עמ' 415.

28 שם, עמ' 433.

29 שם, עמ' 597.

24 שם, עמ' 427.

25 שם, עמ' 405.

26 שם, עמ' 410.

אחמד בכ שחרר אם כן בתוך פרק זמן קצר חמישה-עשר ממלוכים, רובם באותו היום עצמו. על-פי הטבלה המופיעה בנספח נוכל לעמוד על התפלגותם מן הבחינות הבאות:
מוצא: חמישה הונגרים (ברויז, עלי, מקסוד, מראד, ברואנה); שלושה רוסיים (יאקות, יוסף, כיואן); גרמני אחד (יוסף); אלבני אחד (ברואנה); סנגלי (?) אחד (חסין) [במקור — חרד'אדין]; נובי אחד (מבארק); בוסני אחד (חסן); סנגלי אחד (ח'וסרו); לא ידוע — אחד (אבראהים).
צבע עור: תשעה לבנים, ארבעה בהירים (חנטי אל-לון), אחד אדמוני, אחד שחור.
מקצוע: אחראי על האורוות ('אמיר אח'ור'), שני וטרינרים, אפסנאי, חצוצרן, ספר, טבח, חייט; לא ידוע — שבעה.

אחמד בכ ובני משפחתו

אחמד בכ נשא במשרה ניהולית בכירה בממשל המקומי וצבר נכסים רבים בימי חייו. לאחר מותו התנהל מאבק בין יורשיו על עזבונו. בנו האמיר סעד בכ הגיש תביעה נגד מצטפא פתח'אדא בן צדקה, שהיה בא כוחה של אלמנת האב, בעניין עבד חבשי.³⁰ לגרסת הבן הוא קיבל מאביו במתנה את העבד ('ח'אדמ') עבדאללה החבשי וכן פגיון זהב, חרב, חמישה סוסים, חמש פרדות וחפצים נוספים אחרים, ועל כן אין למנותם בין נכסי העזבון. לצורך הוכחת טענתו העיד הבן עדים מהימנים, ובהם חסן אע'א בן עבדאללה, שהיה שומר הסף ('קפוג'י באשי') של המנוח, ותביעתו נתקבלה. נזכיר עוד כי בהזדמנות אחרת קנה חסן אע'א, שומר הסף הנזכר, שפחה שחורה בשם פאידיה עבור סעד בכ במחיר של עשרים וחמישה סולטאנים זהב.³¹

במקרה אחר הגיש הבן תביעה על סך חמש מאות סולטאנים זהב (להלן: ס"ז) נגד עזבון אביו, בטענה כי האב נותר חייב לו סכום זה.³² בפירוט טענותיו ציין הבן כי אביו גבה עבורו שלוש מאות ותשעים ס"ז מאחוזתו ('זעאמת') שבמחוז לג'וין (מגידו), וכן גבה עבורו שלוש ס"ז שהגיעו לו בתור הקצבה ('עלופה') ממצרים. עוד טען כי הוא מכר לאביו את חסן, העבד הטבח, תמורת שלוש ס"ז, ואת העבד בהראם תמורת חמישים ס"ז. לאחר שהוכיח את תביעתו פסק בית-הדין כי הוא זכאי לקבל את הסכום האמור.³³

גם מצטפא בן צדקה, עוזרו הראשי של אחמד בכ, הגיש תביעה נגד העזבון, בטענה כי אחמד בכ נותר חייב לו חמש מאות עשרים ושבעה ס"ז בגין הלוואה שנטל ממנו. אף במקרה זה פסק בית-הדין כי הוא זכאי לקבל את הסכום האמור.³⁴ מוסא סובאשי בן עבדאללה תבע חמש מאות תשעים ושבעה ס"ז מעזבונו של אחמד בכ, וזכה בתביעתו, לאחר שכיואן בן עבדאללה ומצטפא צ'לבי בן מחמד אל-כאתב העידו לזכותו, כשם שהעידו לזכות קודמיו.³⁵

במקרה אחר בא לבית-הדין מצטפא צ'לבי הנזכר כנציגו של סעד בכ ומסר לבית-הדין עשרה

30 שם, כרך 37, עמ' 513, תעודה 2939.

31 שם, עמ' 498.

32 שם, עמ' 400.

33 שם.

34 שם, עמ' 399.

35 שם, עמ' 425.

שטרי הקדש שונים אשר נמצאו בעזבונו של ה'ממלוכ' אחמד בכ. בית-הדין נטל את שטרי ההקדש כדי למסרם לתעודתם.³⁶

ה'ממלוכ' של אברהים בכ

ה'ממלוכים' של אחמד בכ לא היו היחידים שפנו בעת ההיא לבית-הדין לרישום שחרורם. בחודש ספטמבר 1559, דהיינו כחודשיים לאחר שחרור ה'ממלוכים' של אחמד בכ, הופיע בבית-הדין ח'וסרו בן עבדאללה, ה'ממלוכ' של אברהים בכ המנות, וביקש מבית-הדין לרשום לפניו כי בעליו, שהיה קצין פרשים ('אלאי בכ') בירושלים, שחררו מעבדות שלוש שנים קודם לכן.³⁷ לצורך הוכחת טענתו העידו לטובתו גורמים הנמנים עם העילית המחוזית, ובית-הדין פסק כי הוא אכן שוחרר מעבדות כדין, וכי רכושו, הכולל סוס, מטבעות וחפצים אחרים, שייך לו בלבד, ולבעליו אין כל חלק בו.

פנייתו הפתאומית של ה'ממלוכ' לבית-הדין זמן כה רב לאחר שחרורו באה מחמת נסיונו של האחראי על אוצר הסולטאן בירושלים לשעברו שוב ולהעבירו לרשות האוצר. המניע שעמד אם כן בבסיס פנייתו לבית-הדין היה רצונו למנוע את שעבודו מחדש, ואגב כך להשיג בטחון משפטי מפני הישנותם של נסיונות מסוג זה מצד גורמים אחרים.

שחרורו של הסובאשי של ירושלים

ביום 19 במאי 1578, דהיינו כעשרים שנה לאחר המקרה הנזכר לעיל, הופיע בבית-הדין מושל ירושלים מוחמד בכ בכבודו ובעצמו. המושל שחרר במעמד בית-הדין ובנוכחות קהל רב את ח'סרו – הסובאשי (קצין שיטור ובטחון) של ירושלים – מעבדות.³⁸ ח'סרו, שהיה אלבני במוצאו, תואר בכתב בית-הדין כ'בן הדת המוסלמית, ממוצע קומה, בעל עור עדין, זקן דליל ועיניים וגבות כהות, ובידו הימנית מוטבעת כוויית אש'. במהלך השחרור ציין המושל כי כספו, חפציו, חרבותיו, כלי נשקו, סוסיו ובגדיו של הסובאשי הם רכושו הבלעדי, וכי אין לו, לאדונו, כל חלק ונחלה בהם. הסובאשי הודה במעמד בית-הדין כי הוא היה עבדו הצרוף של אדונו המושל,³⁹ והביע את הסכמתו להשתחרר. לאחר שבית-הדין קיבל את הצהרות הצדדים, הכריז כי הסובאשי שוחרר כדין, וכי מעתה ואילך הוא נמנה עם בני החורין.

ה'ממלוכ' של ביראם ג'אויש

'ממלוכ' אחר שבו נתקלנו במקורות, שלא בהקשר של שחרור עבדים, הוא סעיד בן עבדאללה, ה'ממלוכ' השחרר של ביראם ג'אויש, אחד מבעלי האחוזות הגדולות במחוז ירושלים.⁴⁰ במקרה

36 שם, עמ' 421; ולעניין הקדשי הנביאים ראה שם, עמ' 461.

37 שם, עמ' 513, תעודה 2894.

38 שם, כרך 58, עמ' 606.

39 בלשון המקור: 'אל-מעתרף לסידה בח'אלק אל-רק ואל-עבדיה'.

40 סג'ל, כרך 40, עמ' 320.

חסר נוסחי

ממשלת הרעף הרדוף באלפים בלבן הרשימי לדי מולא נא אלק הערכי המופיע אצל דאע עקא בשם מן ממשלת גילן הרשימי
 ופלא סנה זרעבא נה המור נרע ענדק המפורסן לדיה סרמא מפרק מלקר לאמר המלך בכתב לולא ים העלמיה סא נאר גמר אה עילמ ולוקר
 חמר עזא אלכטב ונא נקדא ללחטאב חסין זן עבד אללה אלמלך לדין הטובל בל קאמ אל אביצור ללונר הרשו ללבוש ולחטאב ללחטאב
 עינא ואל שר חאבא הלזאדי לגנס לרזוי המערט לסינת סא ראלה קאל הרקף ואל עבודי מפרק סחמ שרמיה נא ים ללחטאב
 שרמא וזן אהד בכתב סא ראלה אקסר סא נא פא פי חמה וסלמנה וזן חאזר לאמר לשר חאזר נחזר ענו וקוד עינ
 לסינת סא ראלה סנה ללה נקדא עילי העלמיר וטבלא מרמזא רם הרמיר עזא מן עקא בה אל ים ועמל בכתב אל נבי אל כרם וסחמ זן אמן
 רמה מונה אענו אללה נם בכל עטור מנה אעטור מנד מן הנאר חסי הפוח באלפוח תחמיר או אעמא פא סחמיר שר עזר עינ מן לרזוי
 נעק בולא שר עזר ונא עובדי מלקר סאר חסין לרזוי חראק יור חראק לסנה לרמלם ועליו מאלמם לבי סלחד עילמ ולא אל אלו לדי
 הרשימי הנא ים ללחטאב חסין זן עבד אללה ואל שר חאבא הלזאדי לגנס לרזוי המערט לסינת סא ראלה קאל הרקף ואל עבודי מפרק
 מלקר עזא שרמא עילמ הרשימי הנא ים ללחטאב חסין זן עבד אללה ואל שר חאבא הלזאדי לגנס לרזוי המערט לסינת סא ראלה קאל הרקף ואל עבודי מפרק
 הרשימי סחמ סא ראלה סנה ללה נקדא עילי העלמיר וטבלא מרמזא רם הרמיר עזא מן עקא בה אל ים ועמל בכתב אל נבי אל כרם וסחמ זן אמן
 ממשלת הרעף הרדוף באלפים בלבן הרשימי לדי מולא נא אלק הערכי המופיע אצל דאע עקא בשם מן ממשלת גילן הרשימי
 הרשימי סחמ סא ראלה סנה ללה נקדא עילי העלמיר וטבלא מרמזא רם הרמיר עזא מן עקא בה אל ים ועמל בכתב אל נבי אל כרם וסחמ זן אמן
 הרשימי סחמ סא ראלה סנה ללה נקדא עילי העלמיר וטבלא מרמזא רם הרמיר עזא מן עקא בה אל ים ועמל בכתב אל נבי אל כרם וסחמ זן אמן

הרשימי סחמ סא ראלה סנה ללה נקדא עילי העלמיר וטבלא מרמזא רם הרמיר עזא מן עקא בה אל ים ועמל בכתב אל נבי אל כרם וסחמ זן אמן
 הרשימי סחמ סא ראלה סנה ללה נקדא עילי העלמיר וטבלא מרמזא רם הרמיר עזא מן עקא בה אל ים ועמל בכתב אל נבי אל כרם וסחמ זן אמן
 הרשימי סחמ סא ראלה סנה ללה נקדא עילי העלמיר וטבלא מרמזא רם הרמיר עזא מן עקא בה אל ים ועמל בכתב אל נבי אל כרם וסחמ זן אמן

אותם בשירות אדונם, וכן את כספם. בשל דלות המידע אין בידינו לקבוע אם נכסים אלו היו
 נכסיהם הפרטיים עוד בטרם הפכו לעבדים.
 גלוי לעין כול כי המניע שהביא את ה'ממלוכים' להתייצב בבית הדין, למרות היותם עבדים
 משוחררים, הוא רצונם להבטיח משפטית את מעמדם החדש. אגב כך ניתן להיווכח כי בפעולות
 רבות הקשורות לתפקידם ואשר בהן לא עלה הצורך להשיג בטחון משפטי לא נמצא ולו הד קלוש
 לפעילותם של אותם 'ממלוכים' בירושלים. עובדה זו מסבירה את ההתייחסות הצרה לתופעת
 ה'ממלוכים' במסמכים משפטיים, ומדגישה את המגבלות הטמונות בכל מסמך משפטי כמקור
 למחקר היסטורי.

כתב השחרור של ה'ממלוכ' חסין

רשימת ה'ממלוכים' ששחרר אחמד בכ ותיאורם (לפי סג'ל, כרך 37)

שם ה'ממלוכ' מוצא	תפקיד	עמ' ותאריך הרישום
ברואנה	אלבניה	עמ' 394 ; 25 רמד'אן 966 (1559)
עלי	הונגריה	עמ' 398 *
יאקות	רוסיה	עמ' 398 * (אל-כוי אל-חבשי ?)
יוסף	רוסיה תרוסי (?)	עמ' 400 *
יוסף	גרמניה	עמ' 400 *
מראד	הונגריה תרוסי (?)	עמ' 401 * (ח'זאנדאר (אפסנאי))
ברואנה	הונגריה	עמ' 403 *
מקסוד	הונגריה	עמ' 403 *
חסין	חרד'אדי (?) תרוסי (?)	עמ' 405 *
ברויז	הונגריה (?) אלבניה (?)	עמ' 409 ; 3 שואל 966 (1559)
מבארכ	נוביה	עמ' 410 *
אברהים	מזאמר	עמ' 415
כיואן	רוסיה (?)	עמ' 427 ; אמצע שואל 966
חסן	בוסניה	עמ' 433 ; סוף שואל 966 (1559)
ח'סרו	אבאדי (סנגל [?])	עמ' 507 ; 3 ד'ו אל-חג'יה 966

* 25 רמד'אן 966 (1559)

